

مطالعه تطبیقی طراحی و ساختار تزئینی کتیبه‌های کوفی آثار دوره آل بویه (در چوبی موجود در موزه ملی ایران و الواح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره)

مهسا تندرو*
محمد خزایی**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶

چکیده

دوره آل بویه به لحاظ فرهنگی و هنری نقطه عطفی در تاریخ هنر ایران به شمار می‌آید. در این دوران انواع هنرها از جمله هنرهای چوبی، به شکوفایی چشمگیری رسیدند. از جمله آثار چوبی بارز این دوران، الواح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره و مجموعه رابنو، و در چوبی محفوظ در موزه ملی ایران به شماره ۳۲۹۲ می‌باشد که طبق کتیبه موجود در آن، به دستور آخرین حکمران آل بویه ابومنصور فولاد ستون در منطقه فارس بین سال‌های ۴۴۰ تا ۴۴۸ ق ساخته شده است. کتیبه‌های متعدد کوفی موجود در این آثار از لحاظ طراحی و ساختار قابل مقایسه است. هدف از این پژوهش شناخت ویژگی‌ها و ساختار تزئینی کتیبه‌ها و مفردات این آثار و مقایسه آن‌ها با یکدیگر است. سؤال‌های پژوهش عبارت است از: ۱. ساختار تزئینی کتیبه‌های کوفی این آثار دارای چه ویژگی‌هایی است؟ ۲. ویژگی‌های مفردات کتیبه‌های کوفی این آثار چیست؟ ۳. وجوه اشتراک و افتراق کتیبه‌های کوفی این آثار کدام است؟ روش پژوهش توصیفی تحلیلی است و شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای اسنادی و میدانی با بررسی مقایسه‌ای است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد ساختار کلی طراحی کتیبه‌ها از الگویی واحد پیروی می‌کنند. از وجوه اشتراک این آثار، نخست استفاده از مضامین شیعی است که از ویژگی‌های هنر آل بویه است. همچنین برجستگی یکسان نقوش گیاهی با کتیبه‌ها به طوری که در نگاه نخست، کتیبه‌ها از نوع کوفی گل‌دار به نظر می‌آیند اما در واقع حروف، پیوندی با نقوش گیاهی اطراف خود ندارند. از دیگر وجوه اشتراک این آثار، نوع خط کوفی ساده کتیبه‌هاست که از نظر ساختار شباهت قابل توجهی دارند. با استخراج مفردات کتیبه‌ها مشخص می‌شود اکثر حروف به شکلی مشابه طراحی شده‌اند. به جز بعضی از حروف مانند «ح»، «ک»، «ط»، «ع» و «ی» که به شکلی متفاوت طراحی شده اما پایه ساختار مشابه است. از دیگر وجوه افتراق این آثار، تنوع بیشتر در طراحی حروف در چوبی محفوظ در موزه ملی ایران نسبت به لوح‌های آستان امام علی (ع) است. در کتیبه‌های این در چوبی، از دو نوع کوفی ساده و گل‌دار استفاده شده که باعث تنوع بیشتری در طراحی حروف شده است.

کلیدواژه‌ها:

آل بویه، کتیبه‌نگاری، خط کوفی، آثار چوبی، موزه ملی ایران.

* کارشناس ارشد گرافیک، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول) / mahsatondro1993@gmail.com

** استاد گروه گرافیک، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران / khazaiem@modares.ac.ir

۱. مقدمه

هنر ایران در دوره اسلامی، از تکنیک مثبت‌کاری در اماکن مذهبی به‌وفور استفاده کرده است. این آثار با عناصر تزئینی از جمله نقوش و کتیبه‌ها به‌زیبایی هرچه تمام آراسته شده‌اند که مطالعه آن‌ها از لحاظ جنبه‌های تاریخی، مذهبی و هنری دارای ارزش و اعتبار فراوان است. در این بین، آثار هنری دوره آل‌بویه برخلاف اهمیتی که داشته‌اند، عموماً به‌درستی شناسایی نشده و گاه به دوران دیگر نسبت داده می‌شوند. علاوه بر این در میان آثار هنری، آثار چوبی به‌دلیل جنس آسیب‌پذیرشان، پایداری نسبتاً کمتری دارند و نمونه‌های کمتری از آن‌ها در دست است. الواح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره و مجموعه رابنوا، و در چوبی محفوظ در موزه ملی ایران به شماره ۳۲۹۲ از آثار مثبت‌کاری آل‌بویه است که نشان‌دهنده اهمیت این هنر در تاریخ اسلامی ایران است. بیشترین بخش این آثار را کتیبه‌هایی با خط کوفی پوشانده و دارای تزئیناتی با نقوش گیاهی است. مضمون کتیبه‌ها، نشان‌دهنده مذهب شیعه سفارش‌دهنده است. طبق کتیبه‌های در چوبی محفوظ در موزه ملی ایران، این اثر به دستور ابومنصور فولاد ستون، آخرین حکمران آل‌بویه، بین سال‌های ۴۴۰ تا ۴۴۸ ق ساخته شده است. کتیبه‌های متعدد کوفی موجود در این آثار از لحاظ طراحی و ساختار قابل مقایسه‌اند. هدف از این پژوهش، شناخت ویژگی‌ها و ساختار تزئینی کتیبه‌ها و مفردات این آثار و مقایسه آن‌ها با یکدیگر است. سؤال‌های پژوهش عبارت است از: ۱. ساختار تزئینی کتیبه‌های کوفی این آثار دارای چه ویژگی‌هایی است؟ ۲. ویژگی‌های مفردات کتیبه‌های کوفی این آثار چیست؟ ۳. وجوه اشتراک و افتراق کتیبه‌های کوفی این آثار کدام است؟ روش پژوهش توصیفی تحلیلی، و شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای اسنادی و میدانی با بررسی مقایسه‌ای است. ضرورت و اهمیت پژوهش، مطالعه ویژگی‌های ساختار کتیبه‌های کوفی آل‌بویه است و در کنار بررسی تطبیقی، می‌تواند ضمن معرفی آثار شاخص دوره آل‌بویه در شناخت بهتر آثار چوبی این دوره، افقی روشن‌تر برای پژوهشگران این حوزه بگشاید.

۱-۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه آثار چوبی آل‌بویه از جمله در چوبی موجود در موزه ملی ایران بسیار محدود است و اغلب به معرفی اثر به‌صورت مختصر پرداخته شده و به‌طور مستقل پژوهشی درباره ویژگی‌های ساختار و طراحی خطوط کوفی کتیبه‌های این آثار و مقایسه آن‌ها با یکدیگر صورت نگرفته است. با این حال پژوهش‌هایی که تاکنون در این باره انجام شده و می‌تواند به پژوهش حاضر مربوط باشد بدین شرح است: عبدالله قوچانی در مقاله‌ای با عنوان «تحقیقی بر چوب‌نوشته‌های ایران» (۱۳۶۶) در مجله معماری و هنر ایران، به بررسی و بازخوانی کتیبه‌های موجود در آثار چوبی بین سال‌های ۳۶۳ تا ۵۲۰ ق پرداخته که شامل در چوبی موجود در موزه ملی ایران و لوح‌های چوبی آستان امام علی (ع) است. البته این نکته حائز اهمیت است که کتیبه‌های با اطلاعات تاریخی در چوبی مورد مطالعه، در این مقاله بازخوانی نشده و هویت اثر مشخص نبوده است. برنارد اوکان در کتاب *The Treasures of Islamic Art in the Museum of Cairo* (2006) به بررسی آثار موجود در موزه عربی قاهره پرداخته که آثار چوبی آل‌بویه در آستان امام علی (ع) به‌صورت معرفی هم شامل آن می‌شود. شیبلا بلر در کتابی با عنوان نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین (۱۳۹۴) به بررسی چهار لوح چوبی آل‌بویه مربوط به آستان امام علی (ع) پرداخته و مضمون کتیبه‌های به‌کاررفته در این آثار و خصوصیات کتیبه‌های این دوره را مورد تحلیل قرار داده است. علیرضا شیخی و همکاران در مقالات مختلفی از جمله «سنجش تاریخی و تطبیقی ویژگی‌های فنی و نقش‌پردازی درهای چوبی موزه بزرگ خراسان» (۱۳۹۶) در فصلنامه علمی پژوهشی نگره، شیوه‌های مثبت‌کاری چوب در ایران در دوره‌های مختلف اسلامی را از لحاظ فنی مورد بررسی قرار داده است. به‌طور کلی می‌توان گفت تحقیقی به‌صورت ویژه بر روی این آثار به شکل تطبیقی صورت نگرفته و مطالعه ویژگی‌های ساختار کتیبه‌های این آثار و استخراج مفردات کتیبه‌ها و مقایسه آن‌ها با یکدیگر، نقطه عطف و متمایز پژوهش حاضر است.

۲. ویژگی‌های هنر مثبت‌کاری آل‌بویه

آل‌بویه گروهی از دیلمیان بودند که به تشیع روی آورده و نام سلسله خود را از نام ابوشجاع بویه پدر علی، حسن و احمد بنیان‌گذاران این حکومت گرفته بودند (کاهن ۱۳۸۳، ۳۱). مهم‌ترین شخصیتی که در دستگاه آل‌بویه به سلطنت رسید، عضدالدوله بود. او توانست نواحی مختلف را که پیش از او درگیر کشمکش و نزاع بودند متحد کند و قدرت آل‌بویه را به اوج شکوه خود رساند (فقیهی ۱۳۵۷، ۲۴۷). در واقع

«این حکومت که حلقه اتصال بین صدر اسلام و ترکان سلجوقی بودند از سال ۳۲۰ تا ۴۴۷ ق تمام ایران را به جز طبرستان و خراسان تحت سلطه داشتند و به دیالمه فارس، دیالمه عراق، خوزستان و کرمان، دیالمه ری، اصفهان و همدان تقسیم می شدند» (بهمنیار ۱۳۸۳، ۲۲-۲۴). هنر دوره آل بویه در امتداد هنر قبل از اسلام است و از آنجا که حکومت آل بویه دارای مذهب شیعه بودند، «یکی از ویژگی های مهم و بارز آن ها وجود مفاهیم و عناصر مذهبی است و حضور مضامین شیعی در این دوره بسیار پررنگ است، تا جایی که می توان آثار به جای مانده از این دوران را به عنوان آثار دینی و از طرفی شیعی به حساب آورد» (شایسته فر و آزاد ۱۳۸۳، ۴۴). دیگر مشخصه های هنر آل بویه توجه به مزار امامزادگان و تزیینات آن هاست. این دوران در شکل گیری هنر اسلامی نقش بسزایی داشته است و در واقع یک دوره رنسانس علمی، فرهنگی و هنری به حساب می آید.

طبق بررسی های قباد کیانمهر در رساله دکتری با عنوان ارزش های زیبایی شناسی منبت کاری سبک صفوی، از ویژگی های منبت کاری اوایل اسلام تا سده پنجم هجری (دوران آل بویه) می توان چنین استنباط کرد: از آنجا که اشکالی کاملاً مشابه طبیعت در این دوره کمتر مورد توجه بوده اند، هنرمندان این زمان بیشتر از عناصر اسلیمی که حالتی بسیار انتزاعی دارد استفاده کرده اند، این اسلیمی ها شباهت زیادی به بال ها و برگ نخل های ساسانی دارد. همچنین کاربرد کتیبه های مذهبی اسلامی با خط کوفی از عناصر مهم این آثار به شمار می رود که به صورت ردیفی ترکیب بندی شده اند و زمینه ای ساده دارند. «در مجموع شیوه های منبت کاری را می توان در پنج گروه تخت، محدب، مقعر، شبکه و حجم دسته بندی کرد. شیوه تخت تا اوایل دوره سلجوقی بیشترین رواج را داشته است» (شیخی، تندی، و سامانیان ۱۳۹۶، ۱۰۷). منبت کاری این دوره از نظر فنی معمولاً دارای زمینه ای به عمق ۱۰ میلی متر در متن یا کتیبه و حدود ۳ میلی متر در سایر نقاط است. روسازی نواحی برجسته معمولاً مسطح یا خمیل دار یا کمی محدب و از ریزه کاری در آن پرهیز شده است. «تزیینات دوره آل بویه در کتیبه ها، بیشتر خطوط اسلیمی حلزون مانندی است که تمامی اتصالات از آن صورت می گیرد. عنصر دوم گل ها و برگ های اسلیمی است که در اتصال با خطوط اسلیمی جاهای خالی را زینت می دهد. نقوش گیاهی دیگر، نقوش ترکیبی است که ترکیبی از نقوش اسلیمی و هندسی است که به حول محوری منحنی تکرار شده اند یا در داخل کادر گوشه دار قرار دارند و دارای دو عنصر اساسی است: پیچیدگی، و نقش مایه گیاهی. این نقوش شامل درخت تاک، برگ مو و خوشه های انگور، شاخ و برگ های بزرگ، برگ کنگر استلیزه، طرح های گل و برگ و لاله، غنچه ها، بال ها با تزیینات گیاهی، سرو، برگ اکتیتوس، برگ مو و برگ چنار می باشد» (منزه ۱۳۹۱، ۳۲). با بررسی منبت کاری های به جای مانده از این دوران می توان این نکته را عنوان کرد که هنر منبت کاری با هنر گچ کاری دوره آل بویه از جمله نقوش و کتیبه های مسجد جامع نائین، بخش کهن مسجد جامع اردستان و نقوش محراب مسجد جامع نیریز، از لحاظ تزیینات اختلاف چندانی نداشته و در حقیقت همان روند تحولی که از دوره ساسانی تا دوره اسلامی در گچ بری وجود داشته، در منبت کاری نیز اتفاق افتاده است.

۳. در چوبی آل بویه موجود در موزه ملی ایران (شماره ۳۲۹۲)

در دولنگه چوبی با ابعاد ۱۹۶ در ۱۱۰ سانتی متر از جنس چوب چنار با تکنیک منبت کاری در حال حاضر در موزه ملی ایران نگهداری می شود (تصویر ۱). در مزبور از لحاظ تاریخی مربوط به اوایل سده پنجم هجری است که طبق کتیبه آن به دستور «ابومنصور فولادستون» پسر ابوکالینجار بویه ساخته شده است. «ابوکالینجار شش پسر داشت به نام های سلطان رحیم، امیر ابومنصور فولادستون (فولادستون)، ابوطالب کامروا، ابومظفر بهرام، ابوعلی کیخسرو، ابوسعید خسروشاه» (ابن اثیر ۱۳۸۵، ج. ۱۳: ۵۷۹۰). مردم بغداد بر پسرش ابونصر خسرو فیروز که ملک رحیم لقب یافت بیعت نمودند. ابومنصور فولادستون شیراز را تصاحب نمود (پیرنیا و اقبال آشتیانی ۱۳۹۵، ۴۱۷). اما برادرش «ملک رحیم برادر دیگر خود ابوسعید را بر سر او فرستاد و شیراز را از او گرفت و به نام ملک رحیم خطبه خواند. در سال ۴۴۱ فولادستون پس از مدتی جنگ و گریز به شیراز بازگشت و خطبه به نام طغرل یک و ملک رحیم و سپس به نام خود خواند» (میرخواند ۱۳۸۰، ج. ۴: ۶۲۵). بنا بر نوشته ابن بلخی در کتاب فارس نامه، سرانجام ابومنصور فولادستون در سال ۴۴۸ هجری توسط حسن بن شبانکاره ملقب به «فضلولیه» که سپاهی علیه فولادستون گرد آورد، در قلعه ای در فارس زندانی شد و در همان جا وفات یافت (ابن بلخی ۱۳۸۴، ۱۶۶). در واقع ابومنصور فولادستون آخرین پادشاه آل بویه در فارس از جمله منطقه ارجان بین سال های ۴۴۰ تا ۴۴۸ هجری به مدت هشت سال حکومت کرد. سلسله آل بویه با مرگ ملک رحیم در سال ۴۴۷ هجری و پس از آن مرگ ابومنصور فولادستون در فارس، سال ۴۴۸ هجری (۱۰۵۶ م) انقراض یافت.

کتیبه اول (دعای توبه)

کتیبه دوم (سوره یس)

کتیبه سوم
(دعای امام زمان (عج))

کتیبه چهارم
(اسماء الهی و پنج تن آل عبا)

کتیبه پنجم
(اطلاعات تاریخی)

تصویر ۱: در چوبی امامزاده حمزه دهدشت محفوظ در موزه ملی ایران، دوره آل بویه و بازسازی کامل آن (نگارندگان)

طبق اسنادی که در آرشیو کتابخانه ملی ایران در دست است^۲ و همچنین شواهدی که در کتاب ستارگان پراکنده اسلام زمین نویسنده به آن اشاره کرده، مشخص شده که این در، متعلق به بنای امامزاده حمزه در شهرستان دهدشت است (تندرو، خزایی، و احمدپناه ۱۳۹۹، ۱۲۲). در تزئینات این اثر از نقوش اسلیمی ساده استفاده شده است که شامل ساقه‌های منحنی شاخ و برگ گیاهان و گل و برگ می‌باشد (تصویر ۲). این نقوش گیاهی نشان‌دهنده سبک سده‌های چهارم یا اوایل پنجم هجری است که هنوز اشکال گیاهی به ظرافت و پیچیدگی قرن‌های جلوتر نرسیده‌اند. به‌طور کلی حروف و اشکال گیاهی، با ریتمی مناسب در یکدیگر غوطه‌ورند. چشم به‌ناگاه از روی خطوط به‌سمت

تصویر ۲: نقوش گیاهی در چوبی امامزاده حمزه دهدشت محفوظ در

موزه ملی ایران، دوره آل بویه (نگارندگان)

عناصر تزئینی حرکت می‌کند و به بیننده این اجازه را می‌دهد تا از تمامی زیبایی و یکپارچگی کتیبه به‌طور یکسان لذت ببرد. هنرمند مفهوم کثرت در وحدت و وحدت در کثرت را به‌صورت شمسه با تکرار نقوش اسلیمی ساده درون قاب دایره نشان داده، کثرت تجلی صفات و اسماء نور ذات وحدانیت است که به‌صورت اشکال کثیره نمود پیدا کرده است. نقش شمسه «دارای مفاهیم نمادین فراوانی است. قبل از اسلام، قرص خورشید نماد روزنه‌ای بوده که نور الوهیت از طریق آن بر زمین جاری می‌شده است. در دوره اسلامی نیز این نقش دارای معانی و مفاهیم نمادین فراوان می‌باشد. در هنر اسلامی نقش شمسه در اکثر هنرهای تزئینی چه آثار مذهبی، مثل تذهیب صفحه آغازین قرآن، تزئین داخل و بیرون گنبدها، مساجد، گره‌چینی‌ها و... به‌وفور مورد استفاده قرار گرفته است. نقش شمسه با توجه به معنای سوره ۲۴، آیه ۳۵ قرآن کریم: **اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ**، به‌عنوان نماد الوهیت و

نور وحدانیت اشاره دارد. علاوه بر این در بسیاری از منابع مذهبی و ادبی، خورشید (آفتاب) را نماد پیامبر اسلام، حضرت محمد(ص) ذکر کرده‌اند» (خزایی ۱۳۸۷، ۵۸).

کتیبه‌های در چوبی مذکور نقش پررنگی در تزئینات آن ایفا می‌کنند. متن کتیبه‌ها از لحاظ موضوعی به سه دسته قرآنی، دعایی با مضامین شیعی و تاریخی حاوی اطلاعات ساخت بنا تقسیم می‌شوند. از آنجا که آل بویه «نسبت به هنر نگارشی تبلیغی داشتند و آثار هنری را به‌مثابه ابزاری در جهت تبلیغ افکار و عقاید و نیز ابزاری در جهت کسب مشروعیت مذهبی خود می‌انگاشتند، پس با چنین تفکری استفاده هرچه بیشتر از مضامین شیعی امری منطقی می‌نمود» (میربابائیان رودسری و شجاعی قادی کلایی ۱۳۹۹، ۲۹۴). در ادامه، متن کتیبه‌ها بررسی می‌شود.

۱. کتیبه قسمتی از دعای توبه امام سجاد(ع)

این کتیبه با خط کوفی درشت بر روی حاشیه دورتادور هر لنگه در قرار گرفته است. متن کتیبه شامل قسمتی از دعای توبه متعلق به امام سجاد(ع) است: «اللهم یا من لا یصفه نعث الواصفین و یا من لا یجاوره رجاء الراجین و یا من لا یضیع لذیه اجر المحسنین و یا من هو منتهی خوف العابدین. و یا من هو عایه خ/شیه المتقین هذا مقام من تداولته ایدی / الذنوب و قادته ازمه الخطایا و استخوذ علیه الشیطان فقصر عما امرت به تقریبا و تعالی ما نهیت عنه تعریرا کالجاهل بقدرتک علیه او کالمنکر فضل / احسانک الیه حتی اذا انفتح له بصر / الهدی و تقشمت عنه سحائب العمی احصی ما ظلم به نفسه و فکر فیما خالف به ربه فرای کبیر عصیانه کبیرا و جلیل مخالفته جلیلا فاقبل نحوک موملا لک مستحبیا منک و وجه رعبتہ الیک ثقه بک فام / ک بطمعه یقینا و قصدک بخوفه اخلاصا قد خلا طمعه من کل مطموع فیه غیرک و افرح روعه من کل مخذور منه سواک فمثل بین یدیک متضرعا و غمض بصره الی الا / رض متخشعا و طاطا راسه لعزتک.»

صحیفه سجادیه نزد شیعیان بسیار بااهمیت است. شیخ طوسی در کتاب مصباح المتعجد، قدیمی‌ترین کتاب دعایی موجود شیعه، هشت دعا از ادعیه صحیفه سجادیه نقل کرده است.

۲. کتیبه آیه ۱ تا ۵۲ سوره یس

این کتیبه به خط کوفی بسیار ریز و ظریفی دورتادور قاب‌های مربع و مستطیل کنده‌کاری شده و قسمت زیادی از آن از بین رفته است. متن کتیبه شامل آیه ۱ تا ۵۲ سوره یس است. سوره یس به قلب قرآن لقب یافته و یکی از با فضیلت‌ترین سوره‌های قرآن است. در روایات و احادیث معتبر شیعی، تأکید فراوانی بر قرائت این آیات شده و در طول تاریخ همیشه مورد توجه شیعیان بوده است. «این سوره با گواهی خداوند به رسالت پیامبر اسلام آغاز و با بیان رسالت سه تن از پیامبران الهی ادامه می‌یابد. در بخش‌هایی از این سوره به عظمت پروردگار در هستی به‌عنوان نشانه‌های توحید اشاره شده و در بخشی دیگر مسائل مربوط به معاد، سؤال و جواب در دادگاه قیامت و ویژگی‌های بهشت و دوزخ مطرح شده است. دلیل استفاده از این سوره در کتیبه‌ها تأکید این سوره بر اصول سه‌گانه (نبوت، امامت، معاد) و اهمیت رسول خدا و خاندان مطهرش در میان آیات است» (شیخی و قاسمی ۱۳۹۷، ۶۸). این سوره همواره یکی از پرکاربردترین سوره‌ها در معماری شیعیان بوده است.

۳. کتیبه قسمتی از دعای امام زمان(عج)

این کتیبه با خط نسخ دورتادور کادر مستطیل هر دو لنگه کنده‌کاری شده و متن آن شامل قسمتی از دعای امام زمان(عج) (اللهم ارزقنا...) است: «اللهم ارزقنا توفیق و بعد المعصیة و صدق النبیه و عرفان الحرمة و اکرمننا بالهدی و ا / لاستقامة و سدد ا / لستنا بالصواب و ا / لحکمة و [املا قلوبنا بالعلم و المعرفة و طهر بطوننا من الحرام و الشبهة / واکف ایدینا عن الظلم و السرقة و اغمض ابصارنا عن الفجور و الخیانة و اسدد اسماعنا عن العفو و ا / لغیبة و تفضل علی / علمائنا بالزهد و النصیحة و علی المتعلمین بالجهد و الراغبة و علی المستمعین بالاتباع] ع و / الموعظة و علی مرتضی.»

این دعا شامل آرزوهای امام زمان است که انسان‌ها توفیق بندگی و دوری از معصیت را پیدا کرده و در راه به دست آوردن یک جامعه ایدئال تلاش کنند. استفاده از این دعا در ابنیه تاریخی به‌ندرت دیده شده است.

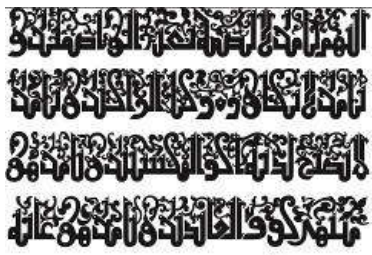
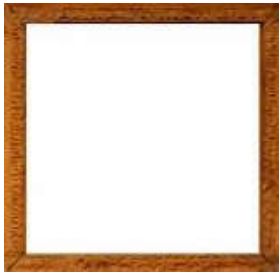
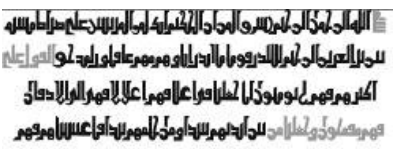

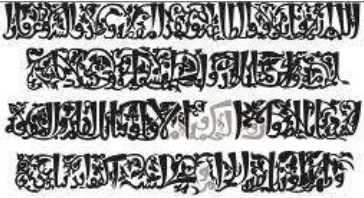

۴. کتیبه اسماء الهی و اسامی پنج تن آل عبا

درون مستطیل‌های هر دو لنگه در، چهار قاب دایره و یک قاب لوزی در بین آن‌ها وجود دارد که درونشان کتیبه‌های یک کلمه‌ای به خط

کوفی کار شده است.

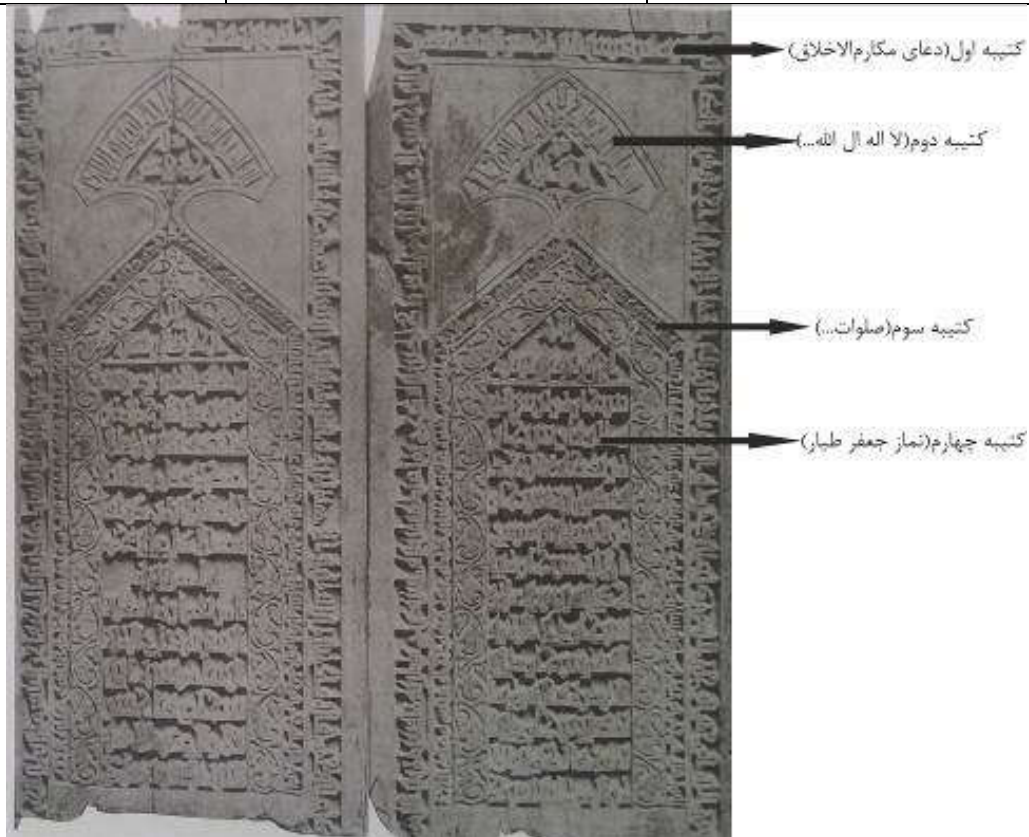
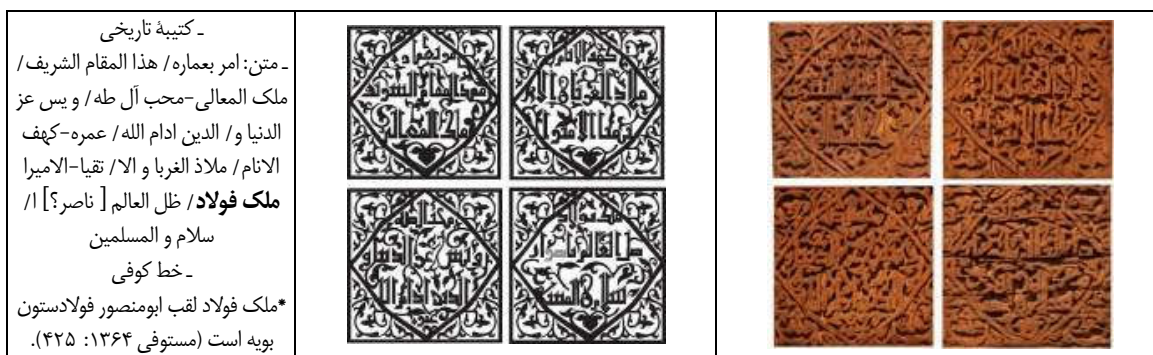
در لنگه سمت راست، اسامی پنج تن آل عبا به ترتیب از بالا به پایین نوشته شده است: محمد، علی، فاطمه، الحسن، الحسين. در لنگه سمت چپ به ترتیب از بالا به پایین، یا منان، یا حنان، الزهرا، یا سلطان، یا سبحان نوشته شده است. این کتیبه‌ها در دسته کتیبه‌های با مضامین دعایی قرار می‌گیرند. اسامی پنج تن در کتیبه‌های شیعی پرکاربرد است. این کتیبه به‌وضوح نشان‌دهنده مذهب شیعه است. عبارات یا منان، یا حنان و یا سبحان از اسامی الهی هستند که در دعای جوشن کبیر وجود دارد و شیعیان معتقدند قرائت این دعا در شب‌های قدر از افضل اعمال است. استفاده از این اسامی را در کتیبه‌های دوران مختلف تاریخ می‌توان مشاهده کرد و همواره جزء کتیبه‌های پرکاربرد در بناهای مذهبی بوده‌اند.

جدول ۱: کتیبه‌های در چوبی موجود در موزه ملی ایران، دوره آل بویه (نگارندگان)

بخشی از تصویر	بخشی از بازسازی	توضیحات
		- کتیبه دعایی - قسمتی از دعای توبه صحیفه سجادیه - خط کوفی گل‌دار
		- کتیبه قرآنی - سورة يس آية ۱ تا ۵۲ - خط کوفی ساده * این کتیبه به شدت آسیب دیده و قسمت‌های خاکستری در بازسازی، به‌طور کامل از بین رفته است.
		- کتیبه دعایی - قسمتی از دعای امام زمان (عج) - خط نسخ
		- کتیبه دعایی - اسامی الهی و اسامی پنج تن آل عبا: محمد، علی، فاطمه، الحسن، الحسين / یا منان، یا حنان، الزهرا، یا سلطان، یا سبحان

بنام خدا
مهره‌های ایران

مطالعه تطبیقی طراحی و ساختار تزئینی کتیبه‌های کوفی آثار دوره آل بویه (در چوبی موجود در...، ۱۸۵۵)

تصویر ۳: لوح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در مجموعه رابنو، ۳۶۳ق (بلر ۱۳۹۴، ۷۰)

تصویر ۴: نقوش گیاهی لوح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره، ۳۶۳ق (بلر ۱۳۹۴، ۷۰)

۴. الواح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره و مجموعه رابنو

نمونه‌های بسیار کمی از مثبت‌کاری دوران اولیه اسلامی شناخته شده است. چندین قطعه چوبی از ایران مربوط به قرن چهارم هجری (۳۲۰-۴۵۴ هجری) در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی وجود دارد که از بهترین نمونه‌های آن پنج قطعه چوبی مربوط به دوران آل بویه است (Khazaie 1999, 137). بر اساس متن کتیبه آن‌ها، این لوح‌های چوبی به دستور امیر عضدالدوله (۳۶۷-۳۷۲ق) برای آستانه مبارک

امام علی (ع) ساخته شده‌اند (Blair 1992, 41-45). دورهٔ عضدالدوله بویی که پس از علی عمادالدوله بویه، پادشاه ایالت فارس و کرمان شد، «در میان حاکمان بویهی دورهٔ اوج و اقتدار به شمار می‌رود. عضدالدوله طی این دوره ضمن حفظ و کنترل قدرت خلافت عباسی سعی نمود از جایگاه سیاسی این نهاد در جهت ارتقای مشروعیت حکومت خود بهره ببرد» (فروهی، چلونگر، و منتظرالقائم ۱۳۹۸، ۹۵).

الف. لوح چوبی دولته‌ای با ابعاد ۸۱ در ۳۸ سانتی‌متر، موجود در مجموعهٔ رابنو که بر طبق کتیبهٔ آن به دستور عضدالدوله دیلمی در سال ۳۶۳ق ساخته شده است (تصویر ۳). تزیینات این لوح چوبی شامل نقوش اسلیمی با ساقه‌های منحنی ساده در قسمت دورتادور قاب وسط می‌شود و به نقوش بال و برگ‌های ساسانی شباهت دارند (تصویر ۴). سایر تزیینات لوح به کتیبه‌ها اختصاص یافته است. کتیبه‌های آن به خط کوفی ساده و مورق می‌باشد که شامل کتیبه با اطلاعات پایه‌گذاری بنا، ذکر اهل بیت و ائمهٔ دوازده‌گانه (ع)، دعای مکارم الاخلاق، سورهٔ اخلاص، نماز جعفر طیار و قسمتی از دعای صحیفهٔ سجادیه است.

جدول ۲: کتیبه‌های لوح چوبی موجود در موزهٔ عربی قاهره، آل بویه (نگارنده)

توضیحات	بخشی از بازسازی	بخشی از تصویر
- کتیبهٔ دعایی - قسمتی از دعای مکارم الاخلاق، دعای بیستم از صحیفهٔ سجادیه - کوفی ساده		
- کتیبهٔ قرآنی - متن: بسم الله الرحمن الرحيم قل هو الله احد الله الصمد لم يلد و لم يولد و لم يكن له كفوا احد - اله الا الله وحده لا شريك له - کوفی ساده		
- کتیبهٔ دعایی - صلوات بر اهل بیت و ائمهٔ دوازده‌گانه - کوفی ساده		
- کتیبهٔ دعایی - اذکار نماز جعفر بن ابی طالب (نماز جعفر طیار) - کوفی ساده		

منابع
بهره‌های ایرا

مطالعه تطبیقی طراحی و ساختار تزیینی کتیبه‌های کوفی آثار دورهٔ آل بویه (در چوبی موجود در...)، ۱۸۵

ب. لوح چوبی با ابعاد ۵۳ در ۳۰ سانتی‌متر موجود در موزهٔ عربی قاهره که بر طبق کتیبهٔ آن به دستور عضدالدوله در سال ۳۶۳ق ساخته شده است (تصویر ۵). در این لوح هم بیشترین بخش به کتیبه‌ها اختصاص یافته و در قسمت بیرون قاب از نقوش اسلیمی ساده که نمایانگر تزیینات این دوره می‌باشد و به نقوش گیاهی ساسانی شباهت دارند استفاده شده است (تصویر ۶). کتیبه‌های آن شامل اطلاعات تاریخی ساخت بنا، عبارت لا اله الا الله، محمد رسول الله و نماز جعفر طیار است. کتیبه‌های این اثر به خط کوفی ساده اجرا شده است.

تصویر ۶: نقوش گیاهی لوح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزهٔ عربی قاهره، ۳۶۳ق (O'kane 2006, 272)

تصویر ۵: لوح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره، ۳۶۳ ق (O'kane 2006, 272)

جدول ۳: کتیبه‌های لوح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره، آل بویه (نگارندگان)

توضیحات	بخشی از بازسازی	بخشی از تصویر
- کتیبه دعایی - متن کتیبه: لا اله الا الله محمد رسول الله - کوفی ساده		
- کتیبه دعایی - اذکار نماز جعفر بن ابی طالب (نماز جعفر طيار) - کوفی ساده		

ج. لوح چوبی با ابعاد ۴۶ در ۲۳ سانتی متر، موجود در موزه عربی قاهره که مربوط به قرن چهارم هجری است (تصویر ۴). در قسمت وسط کادر نقوش اسلیمی برای تزیینات به کار رفته است. تزیینات این لوح در مقایسه با دیگر آثار هم‌دوره خود، عمق بیشتری دارد و جزئیات بیشتری در آن به کار رفته است که در مجموع باعث افزایش ظرافت در نقوش آن شده است. کتیبه‌ها به خط کوفی ساده اجرا شده و شامل مناجاتی از اذکار نماز حضرت فاطمه (س) و عبارت «قال الله تبارک و تعالی و لابن علی ابن ابی طالب حصن فمّن / دخل حصنی امن من عذابی / اللهم ارزقنا و لابن مولانا علی» است.

تصویر ۷: لوح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره، قرن چهارم هجری (O'kane 2006, 272)

جدول ۴: کتیبه‌های لوح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه قاهره، آل‌بویه (نگارندگان)

بخشی از تصویر	بخشی از بازسازی	توضیحات
		- کتیبه دعایی - متن کتیبه: دخل حصنی امن من عذابی / اللهم ارزقنا و لابن مولانا علی - کوفی ساده
		- کتیبه دعایی - اذکار نماز حضرت فاطمه (س) - کوفی ساده

۵. بررسی تطبیقی طراحی و ساختار تزئینی کتیبه‌های کوفی در چوبی موجود در موزه ملی ایران و الواح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره

برای مطالعه دقیق‌تر ساختار کتیبه‌ها، مفردات کتیبه‌های کوفی این آثار بررسی و در جدول ۵ آورده شده است. در کتیبه کوفی درشت در چوبی موجود در موزه ملی ایران، حاوی دعای صحیفه سجادیه و بخش اطلاعات تاریخی، حروف در شروع دارای برگ دو پره هستند. «این برگ دو پره نوک حروف در میانه قرن چهارم رایج بود» (بلر ۱۳۹۴، ۴۳) و از ویژگی‌های آثار چوبی آل‌بویه است. ساختار کلی حروف کتیبه‌های این آثار، گویای دوره تاریخی‌شان یعنی آل‌بویه هستند. این آثار گواهی از آغاز مسیر پرداختگی و بالندگی خط کوفی ایران است.

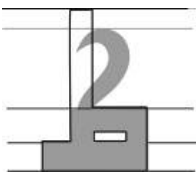
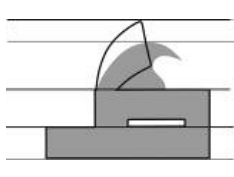
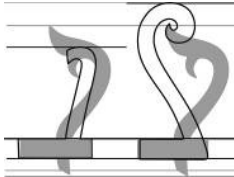
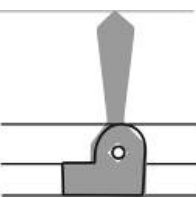

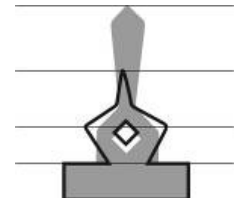
جدول ۵: مفردات کتیبه‌های کوفی در چوبی موجود در موزه ملی ایران و الواح چوبی آستان امام علی (ع)، آل‌بویه (نگارندگان)

الفبا	مفردات کتیبه کوفی در چوبی موجود در موزه ملی ایران حروف اول / حروف وسط / حروف آخر	مفردات کتیبه کوفی الواح چوبی آستان امام علی (ع) حروف اول / حروف وسط / حروف آخر
الف		
ب ت ی ز		
ج ح خ		
د ذ		
ر ز		
س ش		

ص	ض	ص
ط	ظ	ط
ع	غ	ع
ف	ف	ف
ق	ق	ق
ک	ک	ک
ل	ل	ل
م	م	م
ن	ن	ن
و	و	و
ه	ه	ه
ی	ی	ی
لا	لا	لا

همان طور که در جدول مفردات مشخص است، اکثر حروف کتیبه‌ها به شکلی مشابه طراحی شده‌اند. اما در کتیبه در چوبی موجود در موزه ملی ایران، تنوع طراحی بیشتری دیده می‌شود و بعضی از حروف به شکلی متفاوت طراحی شده‌اند. در قسمت بالای حروف «ح»، «ک» و «ط» طرح کتیبه در موزه ملی ایران به شکلی متفاوت نسبت به الواح چوبی آستان امام علی (ع) عمل کرده اما پایه بدنه حروف مشابه است. در جدول ۶ اختلاف طراحی در برخی حروف متفاوت نشان داده شده است.

جدول ۶: اختلاف طراحی حروف کتیبه در چوبی موجود در موزه ملی ایران و الواح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه قاهره، آل بویه (نگارندگان)

ط	ص	ح
		
م	ک	ع
		
* حروف خاکستری مربوط به الواح چوبی آستان امام علی (ع) و حروف مشکی مربوط به در چوبی موجود در موزه ملی ایران است.		

بیشترین وجه اشتراک این آثار را می‌توان در نوع طراحی حروف کتیبه‌های کوفی مشاهده کرد. اسلوب خط در این کتیبه‌ها باوقار و متین است. حروف به شکلی ساده و به دور از درهم‌رفتگی یا دنباله‌های پیچان طراحی شده است. بیشترین وزن تزیینات در تمام این آثار را کتیبه‌ها تشکیل داده و در قسمت‌های کمی که نقش‌های گیاهی وجود دارد، برجستگی حروف و نقش‌های گیاهی به یک اندازه است و به همین دلیل نخست چنین می‌نماید که از نوع کوفی مزهر (گل‌دار) است اما در واقع حروف پیوندی با نقش‌های گیاهی ندارند و به شکل مستقل طراحی شده‌اند. در کتیبه‌های در چوبی موجود در موزه ملی ایران با تنوع بیشتری در طراحی حروف مواجه هستیم. با بررسی تطبیقی و بازسازی حروف کتیبه‌ها مشخص می‌شود شباهت در نوع طراحی در کتیبه سوره یس در چوبی موجود در موزه ملی ایران که به شکل ساده اجرا شده با سایر آثار بیشتر است و به جز تفاوت‌های جزئی در بعضی حروف ذکر شده، ساختار سایر حروف این آثار کاملاً مشابه هم هستند. ویژگی‌های مشترک و متمایز این آثار به‌طور خلاصه در جدول ۷ آورده شده‌اند.

جدول ۷: مقایسه ویژگی‌های کتیبه‌های کوفی در چوبی موجود در موزه ملی ایران و الواح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه قاهره (نگارندگان)

عنوان	شباهت‌ها	تفاوت‌ها
مضمون کتیبه‌ها	- استفاده از کتیبه‌هایی با مضمون شیعی در الواح چوبی. آستان امام علی (ع) و در چوبی موجود در موزه ملی ایران. - استفاده از کتیبه‌هایی با موضوع قرآنی، دعایی و تاریخی. - وجود اسامی اهل بیت (ع) در کتیبه‌های آثار. - وجود قسمتی از دعای صحیفه سجادیه در کتیبه‌ها.	- در کتیبه‌های در چوبی موجود در موزه ملی ایران از لحاظ موضوعی تنوع بیشتری وجود دارد.
ساختار طراحی حروف کتیبه‌ها	- در تمام آثار مورد بررسی از خط کوفی ساده استفاده شده است. - بیشترین وزن تزیینات در آثار مربوط به کتیبه‌هاست. - برجستگی حروف و نقوش گیاهی تزیینی به یک اندازه است. - ساختار طراحی حروف در آثار مشابه است. - طراحی حروف کتیبه سوره یس در چوبی موجود در موزه ملی ایران بیشترین شباهت را با دیگر آثار دارد. - برگ دو پره نوک حروف در بعضی از حروف دیده می‌شود که از ویژگی‌های کتیبه‌های دوره آل بویه است.	- در چوبی موجود در موزه ملی ایران دارای کتیبه‌هایی به خط کوفی گل‌دار ساده و نسخ ساده است که در دیگر آثار وجود ندارد. - وجود کتیبه‌های کوفی گل‌دار باعث تنوع بیشتر در طراحی بعضی از حروف شده، به طوری که برخی حروف به چند شکل متفاوت طراحی شده است و این تنوع در طراحی یک حرف در دیگر آثار وجود ندارد.

۶. نتیجه‌گیری

آثار چوبی مورد بررسی آل‌بویه، دارای تزییناتی به سبک سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری هستند که هنوز اشکال گیاهی به ظرافت و پیچیدگی‌های قرون جلوتر نرسیده‌اند؛ این نقوش شامل ساقه‌های منحنی شاخ و برگ گیاهان است و شباهت بارزی میان آن‌ها و نقوش گیاهی پیش از اسلام در دوره ساسانیان دیده می‌شود. سطح عمق کنده‌کاری نقوش در تمام آثار بررسی‌شده تقریباً یکسان به نظر می‌رسد اما در نقوش آخرین لوح چوبی مورد مطالعه موجود در موزه عربی قاهره مربوط به قرن چهارم، تفاوت‌هایی از قبیل کنده‌کاری عمیق‌تر و جزئیاتی در برگ‌ها دیده می‌شود که باعث ظرافت بیشتر اثر شده است. بررسی وجوه اشتراک و افتراق این آثار چوبی آل‌بویه از چند منظر حائز اهمیت است. از وجوه اشتراک این آثار نخست استفاده از مضامین شیعی است که از ویژگی‌های هنر آل‌بویه است. همچنین برجستگی یکسان نقوش گیاهی با کتیبه‌ها به طوری که در نگاه نخست کتیبه‌ها از نوع کوفی گل‌دار به نظر می‌آیند اما در واقع حروف پیوندی با نقوش گیاهی اطراف خود ندارند. از دیگر وجوه اشتراک این آثار، نوع خط کوفی ساده کتیبه‌هاست که از نظر ساختار شباهت قابل توجهی با دیگر آثار مورد نظر دارد. این شباهت در کتیبه کوفی ساده سوره یس در چوبی موجود در موزه ملی ایران با دیگر لوح‌های چوبی پژوهش بیشتر است. اکثر حروف به شکلی مشابه طراحی شده‌اند. به غیر از بعضی حروف مانند «ح»، «ک»، «ط»، «ع» و «ی» که به شکلی متفاوت طراحی شده اما پایه ساختار مشابه است. از دیگر وجوه افتراق این آثار، تنوع بیشتر در طراحی حروف در چوبی موجود در موزه ملی ایران نسبت به الواح چوبی آستان امام علی (ع) است. در کتیبه‌های در چوبی موجود در موزه ملی ایران، از دو نوع کوفی ساده و گل‌دار استفاده شده که باعث تنوع بیشتری در طراحی حروف شده است. همچنین استفاده از خط نسخ ساده فقط در کتیبه در چوبی موجود در موزه ملی ایران دیده می‌شود و در دیگر آثار بررسی‌شده از خط نسخ استفاده نشده است.

پی‌نوشت‌ها

1. ex-Rabenou collection

۲. اسنادی در ارتباط با گزارش منتقل کردن در امامزاده حمزه دهمدشت در سال ۱۳۲۹ و ۱۳۳۰ به موزه ملی ایران، در آرشیو اسناد کتابخانه ملی ایران با شماره‌های ۷۳۶ و ۹۸۰ موجود است. برای کسب اطلاعات بیشتر نک: موسوی‌زادسوق ۱۳۸۵، ج. ۳.

منابع

۱. ابن‌اثیر، عزالدین. ۱۳۸۵. تاریخ کامل. ترجمه حمیدرضا آژیر. تهران: اساطیر.
۲. ابن‌بلخی. ۱۳۸۴. فارس نامه. به‌اهتمام و تصحیح گای لیسترنانج و رینولد ال نیکلسون. تهران: اساطیر.
۳. بلر، شبلا. ۱۳۹۴. نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین. ترجمه مهدی گلچین عارفی. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.
۴. بهمنیار، احمد. ۱۳۸۳. صاحب بن عباد. به‌کوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی. تهران: دانشگاه تهران.
۵. پیرنیا، حسن، و عباس اقبال آشتیانی. ۱۳۹۵. تاریخ کامل ایران از آغاز تا پهلوی. تهران: هفت‌سنگ.
۶. تندرو، مهسا، محمد خزایی، و سید ابوتراب احمدپناه. ۱۳۹۹. «پیشینه و شاخصه‌های بصری تزیینات در چوبی امامزاده حمزه دهمدشت آل‌بویه محفوظ در موزه ملی ایران». فصلنامه علمی هنر اسلامی، ش. ۴۰: ۱۰۷-۱۲۵.
۷. خزایی، محمد. ۱۳۸۷. «شمسه: نقش محمد(ص) در هنر اسلامی ایران». کتاب ماه هنر، ش. ۱۲۰: ۵۶-۶۲.
۸. شایسته‌فر، مهناز، و میترا آزاد. ۱۳۸۳. «کتیبه‌های ابنیه دوران آل‌بویه با تأکید بر مضامین مذهبی». فصلنامه علمی مطالعات هنر اسلامی، ش. ۱: ۴۳-۶۰.
۹. شیخی، علیرضا، احمد تندی، و صمد سامانیان. ۱۳۹۶. «سنجش تاریخی و تطبیقی ویژگی‌های فنی و نقش‌پردازی درهای چوبی موزه بزرگ خراسان» فصلنامه علمی نگره، ش. ۴۵: ۱۰۵-۱۱۵.
۱۰. شیخی، علیرضا، و منوره قاسمی. ۱۳۹۷. «مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا(ع)». فصلنامه علمی مطالعات هنر

اسلامی، ش. ۳۱: ۷۱-۵۷.

۱۱. فراست، مریم. ۱۳۸۵. «به‌کارگیری شاخصه‌های معماری اسلامی در معماری مسجد محله با تأکید بر کتیبه و نقوش هندسی». دوفصلنامه علمی مطالعات هنر اسلامی، ش. ۴: ۸۴-۶۱.
۱۲. فروهی، آرمان، محمدعلی چلونگر، و اصغر منتظرالقائم. ۱۳۹۹. «تحلیلی بر تکاپوهای مشروعیت‌یابی جانشینان عضدالدوله در دوره آل بویه (۳۷۲-۴۴۷ق)». فصلنامه علمی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ش. ۲۴: ۹۳-۱۲۰.
۱۳. فقیهی، علی‌اصغر. ۱۳۵۷. آل بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری از زندگی مردم در آن عصر. گیلان: صبا.
۱۴. قوچانی، عبدالله. ۱۳۶۶. «تحقیقی بر چوب‌نوشته‌های ایران». مجله معماری و هنر ایران، ش. ۲: ۵۸-۴۷.
۱۵. کاهن، کلود. ۱۳۸۳. آل بویه، ترجمه علی بحرانی‌پور. رشد آموزش تاریخ، ش. ۱۵.
۱۶. کیانمهر، قباد. ۱۳۸۳. ارزش‌های زیبایی‌شناسی مثبت‌کاری سبک صفوی. رساله دکتری. دانشگاه تربیت مدرس. استاد راهنما: مجتبی انصاری.
۱۷. مستوفی، حمدالله. ۱۳۶۳. تاریخ گزیده. به‌اهتمام عبدالحسین نوائی. تهران: امیرکبیر.
۱۸. منز، اعظم. ۱۳۹۱. بررسی ساختار گرافیکی خطوط و نقوش مسجد جامع کبیر نیریز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس.
۱۹. موسوی‌نژاد سوق، سید علی. ۱۳۸۵. ستارگان پراکنده اسلام زمین دایرة‌المعارف شجره آل رسول (ص). قم: کومه.
۲۰. میربابائیان رودسری، الهه سادات، و حسین شجاعی قادی کلایی. ۱۳۹۹. «مطالعه تطبیقی بازتاب مضامین شیعی در آثار هنری فاطمیان مصر و آل بویه». دوفصلنامه علمی مطالعات فرهنگ و هنر آسیا-پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش. ۱: ۲۷۲-۲۹۱.
۲۱. میرخواند، محمد بن خاوندشاه. ۱۳۸۰. تاریخ روضة الصفا فی سیره الانبیا و الملوک و الخلفا. تصحیح جمشید کیان‌فر. تهران: اساطیر.
22. Blair, Sheila. 1992. *The Monumental Inscription from the Early Islamic Iran and Transoxiana*. Leiden: E.J. Brill page 41-45.
23. Khazaie, Mohammad. 1999. *The Arabesque Motif (Islamic) in Early Islamic Persian Art*. London: Published by Book Extra.
- O'Kane, Bernard. 2006. *The Treasures of Islamic Art in the Museum of Cairo*. New York: The American University in Cairo Press.